

А. Аманбаева*, Ж. Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: AAisaule@mail.ru

Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: орфография және орфоэпия*

Аңдатпа. Мақалада латын графикасына негізделген қазақ жазуының мәселелері қарастырылады. Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты жұмыстар үкімет тарапынан, тілші-мамандар тарапынан жүргізіліп, ғалымдардың көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде әліпбидің жетілдірілген нұсқасы ұсынылған болатын. Осы орайда мақалада латын графикалы қазақ әліпбиінің қазіргі таңдағы қажеттілігі, сондай-ақ латын графикасына негізделген 31 әріптен тұратын жетілдірілген әліпби нұсқасының ерекшеліктері мен оның жазудағы көрінісі сөз болады. Әсіресе қазіргі әліпбидегі диакритикалық таңбалардың, яғни умлаут, бревис, макрон, седиль, тильда таңбаларының қолданылуы сипатталып беріледі. Әрбір диакритикалық белгілердің таңбалануындағы көрінісі сипатталып, маңыздылығы айқындалады. Сондай-ақ мақалада емле ережелері, орфография мен орфоэпия мәселелері, шеттілдік терминдердің орфограммасы жан-жақты баяндалады. Сонымен қатар қазақ тіл біліміндегі күрделі дыбыстардың қатарына жататын и мен у-дың таңбалануына қатысты ерекшеліктері мен ережедегі берілу жолдары жан-жақты ашылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: әліпби, әріп, жазу, емле, фонетика, графика, орфография, орфоэпия.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-40-47

*Мақала «Мемлекеттік тілді латын графикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарлама аясында жазылып отыр.

Кіріспе

Қазіргі таңда латын әліпбиіне байланысты әліпби, жазу мәселесі өзекті боп отыр. Латын әліпбиіне көшу мәселесі алғаш рет еліміз егемендік алған тұста, яғни 1991 жылы Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының негізін қалаған қоғам қайраткері, белгілі тілтанушы ғалым, Қазақстан Республикасы ҰҒА академигі Ә.Қайдардың «Ана тілі» газетінде жарияланған «Латын әліпбиінің болашағы зор» атты мақаласынан бастау алады [1]. Академик Ә.Қайдар Елбасына «Ашық хат» арқылы еліміз латын әліпбиіне көшу керектігін айтып, өз жобасын ұсынған болатын. Сол кезден бастап латын әліпбиі мәселесі қозғалып, осымен байланысты әртүрлі ой-пікірлер айтылып жатты. Қарсы болғандары да болды. Әрине латын әліпбиіне көшу мәселесі оңай шаруа емес. Өйткені тілдің заңдылықтарын ескере отырып, халыққа тиімді әліпби ұсыну және оны жүзеге асырудың жолын қарастыру көптеген білім мен ізденісті қажет етеді.

Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев: «Латын графикасындағы әліпбиге көшу мәселесінде асығыстық танытуға болмайды. Тыңғылықты, тексерілген ұстаным талап етіледі. Жан-жақты сараптау және жаңа әліпбидің барлық аспектілерін әзірлеу қажет. Латын әліпбиінің ұсынылған үш нұсқасы да

жетілдірілмеген болып шықты. Сондықтан бұл проблемада шынайы ғылыми әдіс керек және жеңілдетуге болмайды», – дейді [2]. Ақутқа негізделген әліпби жобасын жетілдіруді ғалымдарға тапсыруы, әліпби, жазу мәселесіне атүсті қарамау керек екенін аңғартса керек. Оны: «Қазақ тіліне реформа, тіпті қажет десеңіздер тілімізді жаңғырту қажет. Ғалымдарымыздың салмақты пікірлерін күтеміз. Тағы да қайталап айтамын, біз нақты қазақ тілін реформалаймыз. Мұндай ұлтымыз үшін тағдыршешті мәселеде науқаншылдыққа және жеңілтектікке жол беруге болмайды» деген мемлекет басшысының пікірінен білуге болады [2]. Шындығында әліпби бірінші сыныпқа баратын бүлдіршіндерден бастап, қарт кісілерге дейін сауатын ашуға бағытталатыны анық. Осы орайда тілтанушы ғалым А.Байтұрсынұлы: «Біздің заманымыз – жазу заманы. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білу, сөз қандай орында қалай өзгертіліп, қалайша біріне-бірі қиюласып, жалғасатын жүйесін білу керек», – деп жазуға мән беру керек екенін, мән беріп қана қоймай, сауатты жазу қажет екенін баса айтады [3].

Латын әліпбиі жазу арқылы жүзеге асатындықтан, ф.ғ.д. Қ.Күдеринованың «Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы» атты еңбегіндегі «Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының қатарына жататын, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Адамзат мәдениетінің өркениетке аяқ басуы дыбыстық жазу типінің пайда болуынан басталса, өркениеттің әлеміетке ұласуы жазба коммуникацияның, жазба тілдің жоғары даму сатысына жеткенінен хабар береді. Жазу кеңістігі ұлғайғаны соншалық оны жазу және өркениет, жазу – ұлт, жазу мен ойлау сияқты іргелі ұғымдар оппозициясында қарауға болады» – деген ойын негізге алуға болады [4]. Яғни жазу арқылы халықтың ой-санасы дамып, өркениетке аяқ басады. Сондықтан латын жазуын жүзеге асырғанда, қазіргі кезеңді ғана ойламай, болашақ ұрпақтың сауатты жазуына, әлемдік деңгейде бәсекелесе алатындай дәрежеде болуына мән берген жөн.

Біз қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру дегенді ағылшынның әріптерін қоя салу деп түсінбей, өз тіліміздің табиғатын сақтайтындай етіп жасағанымыз дұрыс. Ол үшін әрбір графеманың тілдегі қызметін терең түсіне отырып, тіліміздің әуені мен әуезін бұзбайтындай етіп, халыққа тиімді әрі оңай игеретіндей әліпби жасауымыз қажет. Тілімізді компьютерге емес, компьютерді тілімізге икемдегеніміз жөн.

Ғалымдардың үкіметке ұсынған жетілдірілген әліпби жобасы 31 әріптен тұрады. Жобада кірме әріптер жоқ. Бірінші сыныпқа баратын оқушы сауатын 31 әріптен тұратын әліппемен ашатын болады. Жетілдірілген әліпбиде кирилл жазуындағы кірме **ц, ч, ш, э, ю, я, ъ, ь** әріптері жоқ. Бұл әріптер көбінесе шет тілінен енген сөздерде кездеседі. Ал енді шет тілінен енген сөздерді жазу ереже арқылы берілетін болады [5].

Зерттеу әдістері

Қазақ әліпбиі жобасын жетілдіруде зерттеу, талдау, жүйелеу, саралау, салыстыру, сараптау әдістері қолданылды. Осы орайда ғалымдардың зерттеуінің нәтижесінде қазақ тіліне тән әріптерге диакритикалық белгілер қойылған. Әрбір диакритикалық белгілер есте сақтауға, тез машықтанып жазып-оқуға негізделген. Жетілдірілген әліпбиде бес диакритикалық белгі бар. Олар: умлаут, бревис, макрон, седиль, тильда.

Әлемдік тәжірибеде диакритикалық таңбаларды қоюдың өзіндік мәні бар, яғни әрбір диакритикалық белгіні қойғанда оның фонетика-фонологиялық жағынан ерекшелігін анықтау. Мәселен халықаралық әліпбиде макрон (ˉ) (әріпүсті сызық) диакритикалық белгісі дауыстының жуан екенін білдірсе, ал умлаут (әріпүсті қос нүкте) (¨) дауысты дыбыстың жіңішкелігін білдіреді.

Умлаут әріпүсті таңбасы ең алғаш рет неміс әліпбиінде дауыстылардың жіңішке екенін

білдіру мақсатында қойылған. Ол герман тілдеріндегі гот тілінің жазуынан алынған деген дерек бар.

Талқылау

Қазіргі жетілдірілген әліпбиде үш әріпке, яғни Әә – Ää, Өө – Öö, Үү – Üü дауыстыларына умлаут диакритикалық белгісі қойылған. Умлаут диакритикалық белгісі әлем тілдерінен швед, фин, неміс, түрік, венгер тілдерінің әліпбиінде бар, яғни әлемдік тәжірибеде умлаут белгісі дауыстылардың жіңішке екенін білдіру үшін қойылған. Умлаут белгісі жазуда қиындық тудырмайды, әрі жіңішке дауыстылар таңбасын ажыратуда да маңызға ие. Сондай-ақ умлаут пен макрон таңбасын қолмен жазуда да қиындық келтірмейді. Өйткені мектеп жасынан бастап әріпүсті сызық пен қос нүктені белгілеуде дағды қалыптасады, тіпті қазір көбісі қолмен жазудан гөрі компьютермен теруге машықтанған. Жуан дауысты ұ-ға ü (макрон), ү-ге ü берілген, ал у-дыбысы u-мен таңбаланады. Яғни ұ, ү, у дыбыстарының таңбалары бір-бірімен ұқсас келіп, есте тез сақталуға бағытталған. Ал ғ- дауыссыз дыбысына әріпүсті ирек сызық (бревис) берілген, ғ – бұл жуан дауыссыз дыбыстарға қойылатын таңба. Сондай-ақ ш дауыссызына әріпасты белгі берілсе, ал ң – дауыссызына Ñ ñ (тильда) белгісі қойылды. Бұл диакритикалық белгілер әріптерді шатастырмай, сауатты жазуға дағдылануды көздейді.

Әліпбимен қатар емле ережелер де қатар жасалып жатқаны белгілі. Емле ереже «Орфографиялық жұмыс тобы» мүшелерінің, яғни ғалымдардың біріге отырып жасауының арқасында жүзеге асты. Ереже тоғыз тараудан тұрады және қазақ тіліне қатысты барлық заңдылық сақталып, жүйелі түрде жасалған. Ережеде әріптердің емлесі, түбір сөздердің емлесі, қосымшалардың жалғануы, бөлек жазылатын сөздердің емлесі, бірге жазылатын сөздердің емлесі, дефиспен жазылатын сөздердің емлесі, бас әріптің емлесі, қысқарған сөздердің емлесі, кірме сөздердің емлесі, сөздердің тасымалдануы жайы берілген [6]. Ережеде ұлттық тілдің ерекшелігі мен заңдылығы, дәстүрге айналған базалық норма, техникалық жақтан қолдануға оңтайлылығы, жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипаты ерекше назарға алынған. Сондай-ақ бұған дейінгі жазу тәжірибесі, тұрақталған нормалар да ескерілген. Енді сол ережеде берілген тараулардың ішінен әріптер емлесіне келер болсақ, тіліміздегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың таңбалануына қатысты ереже жасалған. Себебі қазіргі қазақ тілін тұтынушылар санасында 9 дауыстының (<a>, <ә>, <ы>, <i>, <ү>, <у>, <o>, <ө>, <e>), 19 дауыссыздың (<п>, <б>, <м>, <т>, <д>, <н>, <ш>, <ж>, <з>, <с>, <қ>, <к>, <г>, <ғ>, <й>, <у>, <ң>, <р>, <л>) бейнесі бар.

Дауысты *a, ä, o, ö, ü, ü, y, ı, e* дыбыстарының ережесінде жазылым мен айтылымдағы ерекшеліктері беріледі. Мысалы, біз *жәй, жәйлау, жәйлы, шәй, шәйлық* деп айтқанымызбен (орфоэпиясы), жазылымда (орфографиясы) *a*-мен жазамыз: *jai* (жай), *jailau* (жайлау), *jaily* (жайлы), *şai* (шай), шайлық (*şailyq*). Сондай-ақ *o, ö, ü, ü* әріптерінің жазылымына қатысты еріндік пен езулік дыбыстардың айтылымы мен жазылымына қатысты ерекшеліктер бар. Мысалы, біз *oründüq* (орүндүк), *köilök* (көйлөк), *qülün* (құлүн), *jüzüm* (жүзүм), *jürök* (жүрөк) деп айтамыз, алайда жазылымда *oryundyq* (орындық), *köilek* (көйлек), *qilyun* (құлын), *jüzim* (жүзім), *jürek* (жүрек) болады [7]. Яғни бұл орфография мен орфоэпиялық ерекшеліктерді ажырату мақсатында жазылған. Осымен байланысты ғалым Н.Уәлидің пікіріне келсек, қазақ тілі ауызша және жазбаша түрде қызмет етеді. Ал жазбаша тіл болса, әуелде қазақ тілінің дыбыстық құрылымына табан тірей отырып, өзінің жүйесін, құрылымын әрі қарай бекіте түсуге тиіс. Қалай дегенмен де, ауызша тіл тәрізді қазақтың жазба тілінің өзіндік жүйесі бар [8]. Шындығында сөзді хатқа түсіру бар да, оны ауызша дыбыстау бар. Айтылған сөздегі барлық дыбыс хатқа түспейді. Оның негізгі реңктері ғана жазылады. Осымен байланысты

Қ.Күдеринава жазуға мынадай анықтама береді: «Жазу дегеніміз ойдағы мазмұнды дыбыстық (фонемалық) код арқылы (бұл жазар алдында ауызша айтып алумен немесе іштей, дауыстамай сөйлеуден көрінеді) графикалық кодқа түсіру болып табылады» [9].

Қазақ тіл біліміндегі күрделі дыбыстардың қатарындағы *i* (и) мен *u* (у)-дың таңбалануы да ережеде берілген. Мысалы біз орфоэпияда *yі* (ый), *іі* (ій) түрінде дыбыстаймыз, ал жазуда бір ғана *i* (*u*) әрпімен таңбалаймыз. Сол сияқты *u*-ды *üu* (үү), *iuu* (уу) түрінде дыбыстағанымызбен, бір ғана *u* (*y*) әрпімен жазамыз. *Ю*-ды *iu* (иу), *я*-ны *ia* (иа) әріп тіркесімен таңбалаймыз. Түбір мен қосымшаға байланысты тарауда қазақ тіліндегі төл сөздер үндестік заңына сәйкес бірыңғай жуан не жіңішке жазылатындығы (*alaqan-алақан, yrǵaq-ырғақ, bosaǵa-bosaǵa, тұrtmys-тұрмыс, äke-әке, tekemet-текемет, ırmşık-ірімшік, söilem-сөйлем*), ал кейбір кірме сөздерде үндестік заңының сақталмауы (*kitap-кітап, mǵalım-мұғалім, qūzyret-құзырет, qyzmet-қызмет, qoşemet-қошемет, qasiet-қасиет, qadır-қадір*) және қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп, жуан не жіңішке жалғанатындығы жайында ереже берілген. Мысалы, *jūmys-şy-lar-dyñ* (жұмыс-шы-лар-дың), *qyz-met-ker-diñ* (қыз-мет-кер-дің), *teñiz-şı-ler* (теңіз-ші-лер), *kitap-tyñ* (кітап-тың), *mǵalım-nıñ* (мұғалім-нің), *kögal-ǵa* (көгал-ға) т.б. Сондай-ақ түбір *s, z, j* дыбыстарымен басталып, оған *s, ş* дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбір тұлғасының сақталуы, яғни орфография мен орфоэпиялық ерекшеліктерді ашып көрсету, мысалы, *başşy-başşy* (орфоэпиясы *başşy-баишы*), *qūşşa-qūşşa* (орфоэп. *qūşşa-құшиша*), *tūzşy-tūzşy* (орфоэп. *Tūssūz-тұссұз*), *sözşy* (орфоэп. *sössüz-cөccүз*), *aiyşşa* (орфоэп. *aiyşşa-ауұшша*), *jūmysşy* (орфоэп. *jūmysşy-жұмұшшы*), *uäjšy* (орфоэп. *uäjšy-уәшсіз*) т.б. Сонымен қатар ережеде *n* дыбысымен аяқталатын сөздерге *b, g, ğ, m* дауыссыздарынан басталатын қосымшалар жалғанғанда түбір тұлғасы сақталып жазылатындығы, яғни орфография мен орфоэпиялық заңдылықты сақтау, жазу мен сөйлеуді шатастырмау керектігі ережеде берілген. Мысалы: *jeksenbi-жексенбі* (орфоэп. *jeksembi-жексембі*), *janbaidy-жанбайды* (орфоэп. *janbaidy-жамбайды*), *senbeidi* (орфоэп. *sembeydi-сембейді*), *janǵa-жанға* (орфоэп. *janǵa-жаңға*), *būryñgy-būryñgy* (орфоэп. *būryñgy-бұрұңғы*), *tūngı* (орфоэп. *tūngü-түңгү*) т.б. Жазуда сөз мағынасын ажырата алатын қабілеті бар дыбыстар ғана белгіленеді, ал олардың дыбыстық қоршауға тәуелді түрлері еленіп-ескеріле бермейді. Қазіргі жазу сөздің негізгі дыбыстық (фонемалық) құрамын сақтап жазу қағидасын негізге алады [8]. Алайда *astyñgy, aldyñgy* сөздері айтылуы бойынша жазылады. Емледе бірге және бөлек жазылатын сөздердің ережесі беріледі. Мысалы біз қай сөздің бірге, қай сөздің бөлек жазылатынын кей жағдайда білмей жатамыз. Осы орайда қазақ тіл білімінде бірге және бөлек жазылатын сөздердің белгілі бір принципке негізделетіні тілші мамандардың зерттеулерінің нәтижесінде жүйелі түрде беріліп отырады. Мысалы күрделі сан, сын есім, етістіктердің сыңарлары бөлек жазылады. Мысалы *on bir, on segiz million, jıyrma üş bütün onnan bir; qoñyr ala, qyzǵylyt sary, qara ala, kök ala* т.б., ал сөзімен келетін күрделі сын есімдер бірге жазылады. Мысалы, *alqyzyl, alqara, alqoñyr, alqarakök, alkürey* т.б. [6]. Сондай-ақ екі түбірмен бір ғана заттың ұғымын беретін атаулардың бірге жазылатындығына *jertöle, baǵdarşam, susabyn, bestas (oiyn), inaǵaş, kelissöz сияқты сөздері мысал бола алады. Ережеде қазақ тілінде екінші сыңары -lyq (-lık, -dyq, -dik, -tyq, -tik), -şylyq (-şılık) қосымшасымен келген қоғамдық, әлеуметтік лексиканың (ortaazialyq, jerjüzlük, arampıǵyldyq, бүкіләлемдік, jalpyhalyqtyq, birrettik; jekkörüsilik) және -ar (-er) қосымшасымен келетін әдет-ғұрып, кәде атауларының (aiyzaşar, atqatıner) және äsire, bir, köp, jalpy және beine, kino, radio, tele, foto, elektr, giper, euro, izo, infra, avan, auto, avia, agro, anti, aero, gidro, mega, mini, trans, ultra, ekstra, anti сыңарларымен келетін сөздердің (äsiresolşyl, birqalypty, köpmändi, jalpyültyq, beinebaian, kinoqondyrǵy; radiobailanys, telearna, fotosuret, elektrsüzgi, giperbelsendi, eurosport, izosyzyq, infraqūrylym, avansahna, autojol, agrokeşen, aeroşana, gidrobeket, megajoba; minijoba, transşekara, ultradybys, ekstralingvistika, antidene) бірге жазылатындығы ережеде жүйелі түрде берілген. Сондай-ақ екінші сыңары aralyq, qūmar, jandy, tani, tanym, jai, hat, aqy, ışılık, symaq сөзімен келгенде de бірге жазылады. Мысалы: halyqaralyq, ataqqūmar, ültjandy, jaratylystanu, tiltanym, julyjai, tilekhat, zeinetaqy,*

mekemeşilik, batyrsymaq т.б. Ережеде қос сөздердің (*ata-ana, äke-şеше, aғайын-tuys, jer-jahan, el-jürt*), грамматикалық тұлғамен (*birde-bir, kemde-kem, kimde-kim, qolma-qol, betpe-bet, közbe-köz*), күшейткіш буынмен келетін сөздердің (*jar-jas, ar-anuq, qur-quzyl, sar-sary*) дефис арқылы жазылатыны және *-aq, -ai, -au, -dy, -di, -mys, -mis, -tin, -tūğyn* шылауларының дефис арқылы жазылатындығы беріледі. Мысалы: *sen-aq, kelmeidi-au, ädemisin-ai, aitqan-dy, barypty-mys, kelipti-mis, erek-tin, bar-tūğyn* [6].

Қазіргі техника мен технологияның дамып жатқан кезеңінде тілімізге сырттан қаншама терминдердің еніп жатқанын ескерсек, оны тілімізге қалай бейімдейміз? – деген сұрақ туындайтыны анық. Осы орайда емле ережеде «Кірме сөздер емлесі» тарауында шет тілінен енген сөздердің орфографиялық ережесі берілген. Мысалы, *tauar-tauar, nömir-nөмір, pošta-пошта, kästöm-kәстөм, pälte-nәлте, poiuz-пойыз, siez-cuez, stansy-стансы, keli-keli, şeunіk-шенеунік, şabadan-шабадан*. Сонымен қатар шет тілінен енген сөздерді емле-ережеге, орфографиялық және орфоэпиялық сөздік пен анықтағышқа сүйене отырып жазып, дыбыстайды. Мысалы, емле ереже бойынша кирилл графикасында жазылатын **ц** әрпі және **си** әріп тіркесі **s** әрпі арқылы жазылады: *sirk, sement, desimetr*; қос **ц** әрпі бар сөздерде **ts** әріп тіркесі жазылады: *pitsa*; ал **ч** мен **щ** - **ş** -мен (*чемпион – şempion, училище – uşilişe*) жазылады. Ал **э** әрпі **e** әрпімен жазылады. Мысалы: *элемент – element, элеватор – elevator, электр – elektr*. **Ю** әрпі сөз басында және дауысты дыбыстан кейін **iu** әріп тіркесімен, дауыссыз дыбыстан кейін **ii** әрпімен жазылады: *юань – iuän, сюжет – süjet* т.б. **Я** әрпі сөз басында және дауысты дыбыстан кейін **ia** әріп тіркесімен, дауыссыз дыбыстан кейін **ä** әрпімен жазылады: *яхта – iahta, идея – ideia*; князь – *knäz, коньяк – konäk* т.б. Бірақ **i** (**u**) әрпінен кейін тұрған **я** әрпінің орнына **a** жазылады: *акция – aksia, химия – himia* т.б. Ал кирилл әліпбиіндегі **ь** пен **ъ** белгі түсіріліп жазылады: *альбом – älbom, ансамбль – ansämbļ, факультет; субъект – subekt, объект – obekt* т.б [6].

Нәтижелер

Жалпы орфография жазуды жүйелеуге негізделсе, ал орфоэпия айтылымды реттеп отырады [7]. Осымен байланысты Н.Уәлидің пікірінше, ауызша тіл мен жазба тілдің еш айырмасы жоқ, айырма тек біреуінің естуге (аудиалды), екіншісі көруге (визуалды) негізделген, яғни бірі дыбыс толқынына, ал екіншісі қағаз бетіндегі таңбаларға байланысты болады. Ал, расында, айырма тереңде, астарында жатыр. Ол – тілдік құралдарды талғап, таңдау және қалай қолдану дегенге саяды. Осы орайда орфоэпиялық сөздік пен анықтағыштың рөлі зор. Орфоэпиялық сөздік әрбір сөздің дұрыс айтылуын анықтап берсе, ал орфоэпиялық анықтағыш әрбір дауысты, дауыссыз дыбыстың, шет тілінен енген сөздердің орфоэпиясын және оның жүйесін ереже ретінде ұсынады. Яғни сөздіктің де, анықтағыштың да өзіндік ерекшелігі бар [6]. Ал осы құралдарды қайта толықтыруда осы уақытқа дейін жарық көрген «Орфоэпиялық анықтағыштар» мен «Орфоэпиялық сөздіктер» басшылыққа алынуы керек деген ойдамыз. Айталық, 1977 жылы 15 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестерінің айтылу нормасын қамтитын Қ.Неталиеваның “Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі” жарық көрді [10]. Сөздік авторы сөздердің айтылу нормасы үндестік заңына негізделетіндігін айтады. Ал 1981 жылы шыққан М.Дүйсебаеваның “Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігінде” 5 мыңға жуық сөздер қамтылады [11]. Автор сөз басында келетін **о**, **ө** дыбыстарының алдынан **у**, ал **е** дыбысының алдынан **й** және дауыссыз **р**, **л** дыбыстарының алдынан дауысты **ы**, **і** дыбыстарының бірі келетіндігін сөздікте көрсетеді. Бұдан сөздіктің алдыңғы сөздіктерден ерекшелігін әрі толықтырылғанын көруге болады. Сондай-ақ сөздікте қатаң дыбыстардың ұяңдануы, езулік дыбыстардың еріндікке айналуы, қысаң дыбыстардың редуциялануы сияқты орфоэпиялық заңдылықтар қамтылады. Ал кірме сөздердің орфоэпиясы жазылуы бойынша берілген. Ал жоспарланып отырған «Орфоэпиялық сөздік» пен «Орфоэпиялық анықтағышта» шеттілдік сөздердің орфоэпиясының ережесі беріліп, сөздікте айтылымы көрсетіледі. Соңғы сөздіктің ерекшелігі шеттілдік сөздікпен толықтырылады. Жалпы

бұрынғы сөздікте бизнес, құрылыс және басқа да салаларда жиі кездесетін сөздердің орфоэпиясы берілмеген, ал жоспарланған сөздікте шеттілдік сөздердің орфоэпиясы модельге салынып беріледі. Мысалы: абсолют, абсолют шама – әпсәлүт, әпсәлүт ~ шайма, абстракт – апст^бракт^і, авиация, авиация қаруы – ав^бйасыйа, авиақұрылыс – ав^бйағұр^ллұс, ав^бйасыйа ~ ғархуу, аутобөлшек, аутобөлшегі – аутобөлшөк, аутобөлшегі, аутоағаштасығыш – аут’ағаштасығыш, алтын-валюта, алтын-валюта қоры (экон.) – алтын-валүта, алтын-валүта ~ горұ, бригадир – бірйгәдір, бормәшине (мед.) – бормәшійне т.б.

Академик Р.Сыздықтың «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады» [12] – деген анықтамасы негізге алынып, орфоэпиялық сөздік пен анықтағышта айтылымға сәйкес норма мәселесінің сақталып, яғни үндестік заңы, редуциялану, жуан немесе жіңішкелігіне қарай түбірге қосымшалардың жалғануы, ыргақтық топ құрайтын екі сөздің аралығындағы дыбыстық өзгерістер ереже ретінде беріледі [13].

Қорытынды

Қорыта келгенде қазіргі латын графикалы жетілдірілген қазақ әліпбиінде қазақ тілінің төл әріптері жүйелі түрде берілген, яғни жазу мен оқуға жеңіл, тез үйренуге болады. Сондай-ақ төл әріптердің жазылымы, яғни орфограммалары баланың дұрыс жазу дағдысын қалыптастырады деген ойдамыз. Сонымен қатар болашақ ұрпақтың сауатты жазып, оқуына жетілдірілген әліпби оң нәтиже береді деген сенімдеміз. Сауатты жазу дағдысы емле ережелерін жақсы білуі арқылы және орфографиялық сөздік пен анықтағыш арқылы жүзеге асса, ал дұрыс сөйлеу дағдысы орфоэпиялық анықтағыш пен сөздікті пайдалану арқылы қалыптасады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Латын әліпбиінің болашағы зор. -Алматы: Ана тілі. 1993. 24 қазан – 3-б. - **газеттік мақала**
2. Қасым-Жомарт Тоқаев латын әліпбиіне көшуге қатысты пікір білдірді. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-latyn-alipbiine-koshuge-katysty-pikir-bildirdi_a3596574 (жарияланған уақыты: 20.12.2019) - **электронды ресурс**
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. -А: Ана тілі, -1992. -448 б. -**кітап**
4. Күдерінова Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы -А:Қазақ тілі, -2016. - 336 б. -**кітап**
5. Латын графикасындағы жаңа қазақ әліпбиі жарияланды <https://qazaqstan.tv/news/136504/> (жарияланған уақыты: 28.01.2021) - **электронды ресурс**
6. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері <https://egemen.kz/article/180567-zhanha-alipbi-negizindegi-qazaq-tili-emlesininh-eredgeleri> (жарияланған уақыты: 18.02.2019) – **электронды ресурс**
7. Орфоэпиялық сөздік. -А:Арыс, -2007. -800 б. -**кітап**
8. Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия. -А:Арыс, 2018. -250 б. -**кітап**
9. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. -А:Елтаным, -2006. -242 б. -**кітап**
10. Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. -А: Ғылым, 1977. -399 б. -**кітап**
11. Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. -А:Ғылым 1981. -291 б. -**кітап**
12. Сыздық Р. Сөз сазы. -А:Санат, 1995. -120 б. -**кітап**

13. Қазақ тілінің анықтағышы – А:Елорда, 2000. -532 б. -кітап

А. Аманбаева, Ж. Жумабаева

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Казакская письменность на основе латинской графики: орфография и орфоэпия

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы казахской письменности, основанные на латинографии. Работа по переводу казахской письменности на латиницу проводилась как правительством, так и специалистами-корреспондентами, в результате многолетних исследований ученых правительству был предложен последний усовершенствованный вариант алфавита. В этой связи в статье будут затронуты современные потребности латинографического казахского алфавита, а также особенности усовершенствованного варианта алфавита из 31 буквы, основанного на латинской графике, и его отражение в письме. Особенно описывается использование диакритических символов в современном алфавите, таких как умлаут, бревис, макрон, седиль, Тильда. Описывается проявление и определяется значимость каждого диакритического признака в маркировке. Кроме того, наряду с алфавитом подробно освещаются вопросы орфографического правила, вопросы орфографии и орфоэпии, вопросы усвоения иноязычных терминов. Также подробно раскрываются особенности и способы передачи в правилах, касающиеся маркировки и и у, относящихся к числу сложных звуков в казахском языкознании.

Ключевые слова: алфавит, буква, письмо, правописание, фонетика, графика, орфография, орфоэпия.

A. Amanbayeva, J. Zhumabayeva

A. Baitursynov Institute of linguistics, Almaty, Kazakhstan

Kazakh script based on Latin graphics: spelling and orthoepy

Annotation. The article deals with the problems of Kazakh writing based on Latin graphics. The work on the transition of the Kazakh alphabet to the Latin alphabet was carried out both by the government and by journalists, and as a result of many years of research by scientists, the government was presented with the latest improved version of the alphabet. In this regard, the article will discuss the current need for the Latin alphabet, as well as the features of an improved version of the 31-letter alphabet based on Latin graphics and its manifestation in writing. In particular, the use of diacritic characters in the modern alphabet, i.e. umlaut, brevis, Macron, sedil, Tilda, is described. The manifestation of each diacritic sign in the marking is described and its significance is determined. In addition to the alphabet, the spelling rules, problems of spelling and orthoepy, and the assimilation of foreign language terms are discussed in detail. In addition, the peculiarities of marking I and U, which are among the complex sounds of Kazakh linguistics, and the ways of transmission in the rules are revealed in detail.

Keywords: alphabet, letter, letter, spelling, phonetics, graphics, spelling, orthoepy.

References

1. Kajdar A. Latyn алярбиянн болшагы зор. «Ана тья» gazetі. 24 kazaп 1993.– 3-б. - gazettяk makala

2. Kasym-Zhomart Tokaev latyn аярбияне koshuge katysty рьякяг бялдягдя. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-latyn-alipbiine-koshuge-katysty-pikir-bildirdi_a3596574 (zhariyalanran uakyty: 20.12.2019) - **elektrondy resurs**
3. Bajtursynov A. Тял тарылыму (Ана тяля, А., 1992, 448 б.). -**кятар**
4. Kyderinova K. Туркя тядегянян аярбия мен емле тариху (Kazak тяля, А., 2016, 336 б.). -**кятар**
5. Latyn grafikasyndary zhana kazak аярбия zhariyalandy <https://qazaqstan.tv/news/136504/> (zhariyalanran uakyty: 28.01.2021) - **elektrondy resurs**
6. Zhana аярби негязяндегя kazak тяля емлесянян erezheleler kz: <https://egemen.kz/article/180567-zhanha-alipbi-negizindegi-qazaq-tili-emlesininh-eredgeleri> (zhariyalanran uakyty: 18.02.2019) – **elektrondy resurs**
7. Orfoeriyalyk sozdяk (Arys, A., 2007, 800 б.). -**кятар**
8. Uali N. Grafika, orfografiya, orfoeriya (Arys, A., 2018, 250 б.). -**кятар**
9. Kyderinova K. Kazak zhazuynyn teoriyalyk negяздегя (Eltanym, A., -2006, 242 б.).
кятар
10. Netalieva K. Kazak тялянян orfoeriyalyk sozdягя (Gylym, A., 1977, 399 б.) -**кятар**
11. Dujsebaeva M. Kazak тялянян kyskasha orfoeriyalyk sozdягя (Gylym, A., 1981, 291 б.). -**кятар**
12. Syzdyk R. Soz sazy. (Sanat, A., 1995, 120 б.). -**кятар**
13. Kazak тялянян anyktaryshy (Elorda, A., 2000, 532 б.). -**кятар**

Авторлар туралы мәліметтер

Аманбаева Айсәуле Жантемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Жұмабаева Жанар Төлендіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Amanbayeva Aisaule Zhantemirkyzy – Leading researcher Of the Baitursynov Institute of linguistics, candidate of philological Sciences, Almaty, Kazakhstan.

Zhumabayeva Zhanar Tolendikyzy– Leading researcher Of the Baitursynov Institute of linguistics, candidate of philological Sciences, Almaty, Kazakhstan.